

Emina Kečo-Isaković

**JEDNODIMENZIONALNA KULTURA
HERBERT MARCUSE**

**ONE-DIMENSIONAL CULTURE
HERBERT MARCUSE**

Sažetak

Kritička teorija društva, koja je bila dominantna u filozofskoj misli druge polovine 20. stoljeća i na sebe skrenula pažnju ne samo filozofa, sociologa, postala zapravo okosnicom cjelokupne društvene misli jedne epohe, zadržala je do danas nekoliko predstavnika koji su izdržali sve kontroverze kritičke racionalizacije i svoj misaoni pravac postavili na ideji promjene društva i emancipatorskoj praksi.

Herbert Marcuse, jedan od istaknutih predstavnika kritičke teorije društva (tzv. frankfurtski krug mislilaca društva), daje zanimljive teze o društvenim promjenama bez revolucije. Marcuseova revolucija ne može biti zasnovana na sili. Ona ne polazi od izvanjskih uvjeta, nego od broja pojedinačnih subjekata koji – uviđajući nehumanosti i otuđenja društva – treba da povedu u akciju. Mas-mediji mogu učiniti korak ka promjenama, ali ne mogu ostvariti promjene same. Mediji mogu pomoći u procesima emancipacije društva, a to su, zapravo, mogućnosti i šanse promjena ka onom što danas zovemo CIVILNO DRUŠTVO.

Pokušali smo naznačiti Marcuseove misaone perspektive savremenih društava u kojima mediji čine, ili mogu da učine, revolucionarne zahvate u preobražajima klasičnih građanskih društava.

Ključne riječi: *kultura, mas-mediji, umjetnost, masovne komunikacije, tehnologija, manipulacija, revolucija bez sile, alternativa.*

Summary

Society critical theory that was dominant in philosophical thought of the second half of 20. century and paid attention on itself not only of philosophers, sociologists, it became in fact the pillar of whole social thought of one epoch. It kept till now a few representatives who bore all controversies of critical nationalization and established their thought direction on the idea of society change and emancipatory practice.

Herber Marcuse, one of the eminent representatives of society critical theory (so called Frankfurt's circle of society thinkers) gives interesting theses about society change without revolution. Marcuse's revolution can not be based on force. It does not go from outside conditions, but from a number of individual subjects that, having in mind unhumanity and society alienation, should lead action. Mas-media can make a step towards the changes, but they can not achieve the changes themselves. Media can help in processes of society emancipation, and these are, in fact, possibility and changes chances towards that we now call CIVIL SOCIETY.

We have tried to mark Marcuse's thought perspectives of contemporary interventions in transformation of clasical civil societies.

Key words: *culture, mas-media, art, mas-communications, technology, manipulations, revolution without force, alternative*

Uvod

Herbert Marcuse¹ je svakako jedan od onih mislilaca kojeg

¹ Herbert Marcuse rođen je 1898. u Berlinu. Studije filozofije i humanističkih znanosti započeo je u rodnom gradu, a završio i diplomirao na sveučilištu u Freiburgu. Još kao mlad, ulijevo orijentiran, pristupa u redove njemačke socijaldemokracije, ali nakon ubistva Liebknechta i Rose Luxemburg, što je mladog Marcusea duboko potreslo, napušta zauvijek socijaldemokratsku stranku, kao oportunističku i kontrarevolucionarnu političku formaciju, i od tada će trajno sačuvati odbojnost i izrazito kritički stav prema socijaldemokraciji. Nakon gušenja (u krvi) revolucionarnih vrenja u Berlinu 1919. godine, previranja u kojima je i sam učestvovao kao agitator, Marcuse napušta Berlin i odlazi na nastavak studija u Freiburg. Ovdje studira kod Husserla i njegova asistenta Heideggera, pod čijim će mentorstvom kasnije izgraditi i habilitacionu

bismo s lakoćom mogli smjestiti u čuvenu Marxovu tezu o Feuerbachu “Filozofi su do sada različito tumačili svijet, a radi

tezu: *Hegelova ontologija i osnovi jedne teorije povijesti* – a koju će 1932. i objaviti. Još prije ovog izvanrednog djela kojim se Marcuse predstavio kao prodoran i originalan mislilac, a ne tek puki interpretator Hegelove filozofije, on objelodanjuje nekoliko izvrsnih manjih rasprava: *Doprinosi fenomenologiji historijskog materijalizma*, 1928; *O konkretnoj filozofiji*, 1929; *Problem istine sociološke metode*, 1929; *O problemu dijalektike*, 1931; a iste godine (1932) kada se pojavljuje njegovo djelo *Hegelova ontologija* Marcuse objavljuje već glasoviti i za njegovu filozofiju iznimno signifikantan komentar tzv. *Ranih radova: Novi izvori kao prilog utemeljenju historijskog materijalizma*, a zatim 1933. *O filozofskom pojmu znanstveno-privrednog pojma rada*. Tih godina Marcuse ostvaruje saradnju s Institutom za socijalna istraživanja u Frankfurtu kojem su osnivači Horkheimer i Adorno, a koji u okviru svoga programa izdaje poznati časopis *Zeitschrift für Sozialforschung*.

Časopis *Zeitschrift für Sozialforschung* počinje izlaziti na engleskom jeziku pod naslovom *Studies in Philosophy and Social Science* i u njemu Marcuse objavljuje svoje radove na engleskom jeziku; među njima je posebno značajan rad: *Some Implications of Moderne Technologie*, 1941, u kojem Marcuse skicira neke od tema koje će kasnije temeljito razraditi u *Erosu i civilizaciji* i *Čovjeku jedne dimenzije*, po mnogima i najboljim Marcuseovim djelima. Iste godine izlazi na engleskom također veoma bitno Marcuseovo djelo *Um i revolucija* u kojem daje jednu novu interpretaciju Hegelove filozofije i Marxove nove dijalektičke teorije društva, koje se javlja kao nastavak, ali i dijalektička negacija i nadmašivanje Hegelove i svake druge filozofije kao filozofije s osnovnom tezom o mogućnosti i neizbježnosti njezine realizacije.

Godine 1955. objavljuje djelo *Eros i civilizacija*, u kojem, uz ostalo, iznosi svoje poglede na porijeklo, prirodu i društvenu ulogu umjetnosti. Tri godine kasnije, 1958, izlazi i njegova polemička studija o sovjetskom marksizmu pod istoimenim naslovom, *Sovjetski marksizam*, u kojoj također dotiče pitanja o umjetnosti i kulturi i u polemici s estetikom socrealizma nastoji izložiti Marxovo historijsko-materijalističko tumačenje umjetnosti.

Kritičku analizu ustrojstva i ideologija razvijenog industrijskog društva i zastrašujućeg oblika otuđenja i degradacije čovjeka izlaže u djelu *Čovjek jedne dimenzije*, koje objavljuje 1966. godine; i ovdje se, po prirodi stvari, vraća na pitanje kulture i umjetnosti.

On objavljuje i niz tekstova, od kojih su neki posebno značajni i karakteristični kako za njegovu kritičku teoriju društva uopće tako i za njegova razmatranja o umjetnosti: *Društvo kao umjetničko djelo*, 1997, *Umjetnost u jednodimenzionalnom društvu*, 1967; *Kraj utopije*, 1968; *Esej o oslobođenju*, 1999.

Nakon ovih radova, pa do smrti, 1979, objavljuje: *Kontrarevolucija i revolt*, 1972; *Mjerila vremena*, 1975; *Estetska dimenzija*, 1977.

se, zapravo, o tome da se svijet izmijeni”. Njegovo stvaralaštvo predstavlja, zapravo, na neki način i nastavak i dovršetak teorije Horkheimera i Adorna. Po mnogim teoretičarima Marcuse je zapravo sami vrhunac kritičke teorije društva (Rusconi).

Ne radi se o tome da čovjek živi svoj život; radi se o tome da ga on živi toliko dobro koliko je moguće. To je jedna od misli vodilja afirmativne kulture. S ovim dobro se u bitnom misli sama kultura. Sudionništvo u duševnim i duhovnim vrijednostima, oblikovanju individualnog opstanka sa ljudskošću duše i sa širinom duha.²

Marcuseov intelektualni opus je veoma širok – od promišljanja erosa i civilizacije, mjesta i uloge seksa u društvu, do analize studentskih nemira i prognoziranja mogućih revolucija dvadesetoga vijeka. Naravno, sve se to provlači u njegovim analizama razvijenog industrijskog društva, te je to suština promišljanja koje je utkano u osnovne pozicije kritičke teorije društva. Zapravo, njegovo filozofsko promišljanje moglo bi se označiti vrhuncem promišljanja kritičke teorije društva. I vrhunac savremenog mišljenja o komuniciranju.

Istina, u njegovoj misli vidne su transformacije, naročito od Marcuseovog prvog značajnijeg spisa *Um i revolucija* 1941. do novijih razmišljanja *Čovjeka jedne dimenzije*, ali takve transformacije, pogotovo ako su plod dubljeg i zrelijeg promišljanja, samo su odlika velikih mislilaca, pa svi mogući prigovori o nedosljednosti njegove misli mogu biti odbačeni kao apsurdni i upravo to sazrijevanje više je plod intelektualnog razvoja Marcusea nego li njegova misaona nedosljednost. Njegovi noviji spisi, ustvari, čine revoluciju u savremenom mišljenju. Sve su to djela bez kojih je danas nemoguće promišljati savremenu umjetnost, kulturu, medije (*Čovjek jedne dimenzije, Kraj utopije, Esej o oslobođenju, Kultura i društvo...*).

I dok su Horkheimer i posebno Adorno pokazali svaku ogradu od prakse, sa željom da se ostane što duže u kabinetima, bez izgleda za velike promjene, dotle Marcuse upravo zagovara praksu, promjenu, revoluciju, i onoj Adornovoj – misli bez kosti – kao da daje snagu i mogućnost da samo u praksi, u revolucionarnom obratu, oživi: “Svaka istinska spoznaja u osnovi je praktična

² Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 67.

spoznaja, ukoliko privodi neku ljudsku egzistenciju... Povijesna egzistencija ostvaruje se oko ove egzistencije u spoznaji vlastite povijesne egzistencije sa svojim zadacima i mogućnostima. U klasnoj svijesti izabrana klasa postaje zrela da postane nosilac povijesne akcije.”³ Upravo ovo ponovno uvođenje prakse u filozofiju (u Marxa je praksa polazište, u Adorna i Horkheimera negativitet) svrstava ga na neki način u marksiste, mada njegovo kasnije mišljenje ne možemo zvati marksističkim, nego jednostavno markuzeovskim, jer je u brojnim stavovima Marxa uistinu prevazišao. U Marcusea filozofija postaje konkretna filozofija i ona nas vodi pravom ishodištu. Svrha Marcuseove filozofije jeste da se nađe izlaz iz svake društvene krize i operativnosti, dakle u praksi. Samu ideologiju Marcuse će dovesti direktno u praksu i reći da je ideologija u najtješnjoj vezi s konkretnom politikom, a ne nikako u nekoj misaonoj sferi, kako su zagovarali Horkheimer i Adorno. “Ideologija je zavođenje preciznih oruđa gospodstva putem doktrine.”⁴

U stvaranju i podržavanju ideologije postojeće klase sredstva masovnog komuniciranja su najodaniji i najbolji saveznik. Ideologija kao oblik lažne svijesti ima svakako svoju klasnu uvjetovanost, a sredstva masovnog komuniciranja samo su produžena ruka ideologije, to jest klase koja je na vlasti. Svaka klasa koja je na vlasti, po Marcuseu, nastoji da načini svoj obrazac ponašanja, mišljenja, reagiranja, i zato nastoji da što prije i što bolje proizvede jednodimenzionalnu misao. Naravno, za rasprostiranje svoje ideologije na širem planu i za proizvodnju jednodimenzioniranih misli, osim tvorca politike, najbolje se uključuju sredstva masovnog komuniciranja.

Tehnološko društvo, kultura i masovno komuniciranje

Marcuse je veoma dobro uočio da se razvoj savremenog, tehnološkog društva, odvija često i protiv logike ljudskih interesa pa glavni usmjerivači progressa postaju političke grupe stručnjaka, tehnologa i tvorca industrije duha. Takve grupe su u stanju da

³ Marcuse, *Beitrage zur Phenomenologie des Historischen Materialismus*, str. 51.

⁴ *Kultur und Gesellschaft*, str. 107.

vode kontrolu nad sredstvima masovnog komuniciranja i društvom uopće, te im je moguće u povoljnim okolnostima postići sve što žele. Tako oni društvene procese svode na tehniku manipuliranja. Ipak, proučavanje događaja i razvoja u društvu pokazuje da manipulaciona tehnika, ma koliko savršena bila, na kraju, uz sve svoje lukavstvo, ne može učiniti sve što želi, naročito ako su akcije koje se izvode pomoću sredstava masovnog komuniciranja usmjerene protiv društva. Ponekad se te akcije okreću kao bumerang i ubijaju tvorca te akcije, dakle tvorca određene ideologije.

Istina je da su sva oruđa manipulacije postigla ogromnu snagu, ali su ona i ojačala čovjeka u borbi nad prirodom. Marcuse zapaža da u ljudskoj prirodi, u krajnjim konsekvencama, nije da ide protiv sebe. Što se tiče standardne podjele na “višu” ili elitnu kulturu i kulturu “masa”, kakvu je Adorno zastupao, Marcuse će biti mnogo realniji. “Otvaranje i neuspjesi ovoga društva obezvrjeđuju njegovu višu kulturu. Cijenjenje autonomne ličnosti, humanizma, tragične i romantične ljubavi javlja se kao ideal zaostalih stupnjeva razvoja. Ono što se sada zbiva nije degeneriranje visoke kulture u masovnu kulturu, već opovrgavanje kulture realitetom. Realitet nadilazi svoju kulturu. Čovjek danas može učiniti više nego heroji i polubogovi kulture. On je riješio mnoge nerješive probleme. No, on je iznevjerio nadu i uništio istinu koja je bila sačuvana u sublimacijama više kulture. Zacijelo je viša kultura bila uvijek u suprotnosti sa društvenom stvarnošću, a samo je privilegovana manjina uživala njene blagoslove i predstavljala njene ideale. Uvijek su koegzistirale dvije antagonističke sfere društva; viša kultura se prilagođavala, dok je stvarnost rijetko bila uznemiravana njenim idolima i istinama.”⁵

Zato je, po Marcuseu, građanska umjetnost posljedica otuđenosti u društvu. U modernom, industrijskom svijetu, iščezava ovaj antagonizam *viša* i *niža* kultura i umjesto nekadašnje dvodimenzionalnosti zadobiva jednodimenzionalni karakter, koji se iskazuje u masovnom reproduciranju i izlaganju uz pomoć sredstava masovnog komuniciranja. Danas su sredstva masovnog komuniciranja umjetnost dovela do forme robe, gdje se uvažava trgovinska vrijednost, a ne stvarna umjetnička vrijednost kulture.

⁵ Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, str. 67.

I dok Horkheimer i Adorno u tome vide užas kulturne industrije, Marcuse to prihvata kao činjenično stanje modernog tehnološkog napretka društva.

“Mijenjaju se povijesni položaj i uloga umjetnosti. Ono stvarno, zbilja postaje buduća domena umjetnosti, a umjetnost postaje tehnika u doslovnom, praktičnom smislu riječi – pravljenje sa potencijalom riječi i zvukova, a ne pisanje pjesama ili skladanje glazbe. Da li te tvorevine možda nagovještavaju mogućnost da umjetnička forma postane načelo stvarnosti, proces u kojem umjetnost samu sebe transcendentira na osnovi dostignuća znanosti i tehnologije i dostignuća same znanosti?”⁶

Marcuse ne rebelira protiv tehnološkog društva a priori. On uviđa da čovjek ima interesa da živi u svijetu koji mu omogućava da savlada glad, oskudicu, omogućuje mu lakši život, jer tehnika, prije svega, pokazuje čovjeku put kako da se oslobodi sila prirode i kako da je ukroti i sebi podredi. Znanost i tehnika su mogući elementi oslobađanja društva. Zato Marcuse uzima taj industrijski procvat u njegovim pozitivnim osobinama sa perspektive marksističkih razmišljanja. Po njemu je viša kultura takozvana predtehnološka kultura i historijski i funkcionalno. Ta viša kultura je prevaziđena i obezvrijeđena tehnološkim društvom. Marcuse višu kulturu naziva feudalnom i zbog njenog ograničenja na uski broj poštovalaca elite, a i zbog svojevrsnih romantičarskih ideja. Njemu je to već kultura muzeja i ona je kao takva – muzejska – postala beskorisna. Ono što u industrijskom društvu može da preživi jeste samo afirmativna i, po Marcuseu, protivmuzejska kultura. “Viša kultura nespojiva je s modernim sredstvima masovnog komuniciranja i ona može da ostane u – zemlji dembeliji. Današnji čovjek nema vremena da odlazi na izložbe, da uzdiše čeznutljivo za skupim slikama po uglednim salonima, da se producira po premijerama. Taj industrijski, jednodimenzionalni čovjek današnjice uzima sredstva komuniciranja kao svoju, kao afirmativnu kulturu. – Razvoj tehnološkog realiteta ne potkopava samo tradicionalne forme već i samu bazu umjetničke alijenacije – tj. on tendira obezvaživanju ne samo određenih stilova već, također, same supstancije umjetnosti.”⁷

⁶ Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 21.

⁷ Ibid., str. 72.

Možda je ideja Marcusea u svojim osnovnim crtama dobra. Možda je pozitivno ukinuti višu kulturu i sve ostaviti na volju afirmativnoj kulturi, možda je on uistinu veliki korak dalje i u samoj kritičkoj teoriji društva s obzirom na Horkheimera i Adorna, ali neki stavovi Marcusea, ma koliko izgledali revolucionarni, ne mogu, ipak, biti bezrezervno prihvaćeni i ocijenjeni pozitivno, čak pozitivno u odnosu na Adornovu negativnu dijalektiku: “Živjeti svoju ljubav i mržnju, živjeti ono što netko jest znači poraz, rezignaciju i smrt. Zlodjela čovjeka, pakao koji je čovjek učinio za čovjeka, postaju nepokorljive kozmičke snage.”⁸

Afirmativna kultura i umjetnost

Šta onda da živimo ako ne svoju vlastitost, pitamo Marcusea? Možemo li prihvatiti alijenaciju (pa i alijenaciju duha) i u njoj jednostavno ostati? Kakav je karakter masovne kulture? Ako je pitanje, onda se nešto i dešava. Ono pretpostavlja promjenu, to jest događaje koji nas dovode pred pitanje. Pjesma se pita za samu sebe, kome je, dakle, upućena; Čemu pjesnici u ovom okrutnom vremenu? – pita se Hörderlin. Ne pita li ona samu sebe za bit pjevanja onda kada joj sve govori da nema svrhe postojanje. Kome djelo treba? Kome je kulturno stvaralaštvo upućeno? Gdje je susret čovjeka, njegovog djela i njegovog svijeta? Umjetnici pjevaju oskudno vrijeme: “Bit pjesnika, koji je u takvom svjetskom razdoblju doista pjesnik, pripada, da mu iz oskudnosti vremena ponajprije pjesništvo i poziv pjesnika postanu pjesničkim pitanjem. Stoga moraju naročito opjevati bit pjesništva. Gdje se to zbiva tu se može naslutiti pjesnikovanje koje prestaje u sudbi svijeta. Mi se drugi moramo naučiti čuti kazivanje ovih pjesnika, uz pretpostavku, da se u vremenu koje bitak skriva, jer ga sklanja, ne osilimo time što vrijeme izračunavamo samo iz bića, ukoliko ga raščlanjujemo.”⁹

Istina je da je u ovom, po Marcuseovom receptu alijeniranom svijetu, sve postalo upitno, pa i stara elitna kultura. Ovo čemu danas prisustvujemo je nastajanje afirmativne kulture. Jedna je

⁸ Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, str. 72.

⁹ Heidegger, *O biti pjesništva*.

osnovna nit koja vodi sve više iz predmetnog svijeta u još više bespredmetnu kulturu. Goli objekt, parafrazirajmo Marxa, postaje predmet tek onda kada ga čovjek promatra, ali pod aspektom smisla. Predmet je uvijek ono što je predmetno, stvar uvijek ono što je na distanci. Pošto više ne živimo sebe, svoju ljubav, mržnju, smrt, u kulturi nam se nude anemične stvari – ispražnjeni prostori. Život je u modernoj kulturi iščezao (npr. na slici). Umjesto čovjeka i njegovog svijeta tu žive anonimne stvari, na rubu života, u izgubljenom prostoru. Ostaje nostalgija za izgubljenim zavičajem. Samo nas još tajanstvena magija izgubljenih vremena podsjeća na to da još postoje putevi kojima se može stići. Još svoji, vlastiti putevi. Potrebno je shvatiti da je i ta alijenirana kultura svojevrsna vrijednost, a ne neko izgubljeno carstvo slobode i vječnosti. U eseju *Društvo kao umjetničko djelo* Marcuse nas upućuje na to da će se u umjetnosti sjediniti otuđeni rad i igra. To sjedinjene rada i igre može učiniti da društvo postane samo umjetničko djelo! Zagovarajući ovu ideju, Marcuse ne želi da kaže da treba prihvatiti potrošačku, masovnu umjetnost, nego, naprotiv, da se prevlada umjetnost kao privid i da se izvan otuđenog rada, otuđenog djela, uspostavi djelo kao igra, umjetnost, društvo kao umjetničko djelo. To prevladavanje može se zbiti jedino prevladavanjem klasnog društva i svih njegovih posljedica. To nije nikakvo uljepšavanje postojeće stvarnosti nego izgradnja nove, drukčije stvarnosti, gdje estetska vizija postaje dio revolucije. Masovna umjetnost je, po Marcuseu, ideološka mistifikacija i pokušaj odbrane i održavanja postojećeg stanja, vrsta odbrane dehumaniziranog i otuđenog svijeta.

Marcuse želi umjetnosti podariti klasno-oslobodilačko značenje i zbog toga rebelira i protiv otuđenoga masovnog društva i umjetnosti kakva je stvorena u tom društvu. On traži ne toliko bolji, nego plemenitiji svijet, svijet u kojem će duhovna zbivanja individuuma da postanu centar društva. Jednom riječju, hoće, bar to jasno iskazuje na području umjetnosti, jedan humaniji svijet. U tom svijetu se oslobađa individuum, a carstvo kulture postaje u bitnom carstvo duše.

“Ne radi se da čovjek živi svoj život, radi se o tome da on živi toliko dobro koliko je moguće. To je jedna od onih vodilja afirmativne kulture. S ovim – dobro – pri tome se u bitnom misli

samo kultura: sudioništvo u duševnim i duhovnim vrijednostima oblikovanja individualnog opstanka s ljudskošću duše i sa širinom duha.”¹⁰ Pojava apstraktnog slikarstva, atonalne muzike, moderne proze i poezije gdje se gube klasične forme kazivanja, samo je znak održavanja klasične kulture. Hoćemo li je zvati “viša” ili “niža”, to i nije više tako bitno. Bitno je da nam govori istinu i samo u toj istini možemo da izdržimo sve oblike alijenacije oko nas. Nerazumljivost moderne kulture, dakako i umjetnosti, znak je svijeta koji je postao nerazumljiv. Ako kultura izgleda apsurdna i besmislena, to ne znači ništa drugo nego da je i svijet iz kojeg potiče apsurdan i otuđen, da je takav svijet u kojem fizika postaje metafizika. Ali, kultura može da pravi novi svijet i tako ruši stari poredak stvari: Ona pruža dostatan broj primjera za tvrdnju da se njena bitna ambicija u postvarenoj historijskoj zbilji svodi na konstituiranje nove, postvarene stvarnosti, na uspostavu generički drukčijeg, smislom ispunjenog realiteta, koji ono što je ljudsko – u mogućnosti da ga otkrije u zbiljskom svijetu i gradi sam svojim vlastitim mogućnostima, sabire i pohranjuje u sebi kao svoj vlastiti princip, svoj vlastiti svijet.

Razvoj tehnologije, po Marcuseu, ne samo da potkopava tradicionalne forme iskazivanja nego i sve forme iskazivanja, supstanciju umjetnosti. Mogli bismo se složiti sa Marcuseom jedino u tome da kultura i umjetnost gradi jedan novi svijet, nova bića primjerena i novim tehnologijama, a ne da jednostavno uništava “višu” kulturu šaljući je tako u muzej. Funkcija moderne umjetnosti ne iscrpljuje se samo u spoznavanju ovog i ovakvog svijeta. Time što ima potrebu da gradi novo, uspostavlja nova bića kao bića jednog drukčijeg svijeta, ona izražava bitnu ontološku funkciju. Tu se radi o onom Marxovom zahtjevu revolucionarnog obrata, zahtjevu za ozbiljenjem filozofije, da misao ne stoji nasuprot zbilji, nego da sama zbilja bude umna. Ovaj zahtjev i kultura ispunjava na svoj način.

Moderna kulturna produkcija onkraj muzeja

Pogledajmo kako moderna kulturna produkcija izvire iz otuđenoga svijeta i je li ovo “moderno” stvaralaštvo može da bude

¹⁰ *Estetska dimenzija*, str. 67.

usmjereno naprijed. Može li afirmativna kultura uistinu biti nova, originalna, stvaralačka? Može li ona u sebe inkorporirati i staro i novo, nešto od stare klasične kulture i nešto novo originalno od ove tehnološke ere? To što je elitna kultura bila privilegija manjine obrazovanih nije plus, nego samo izlaz privilegije jednih na račun drugih. Kultura je oduvijek bila povlastica neznatne manjine i za nju su bili nužni bogatstvo, vrijeme i srodne okolnosti. To je naravno privilegija intelektualne elite. U tom smislu Marcuse misli na socijalni mikro plan (pojedinač – svijest), a zanemaruje socijalni makro plan (osnovni odnosi – institucije, priroda – društvo, položaj čovjeka u njemu). Bitan prigovor Marcuseovom izvođenju kulture je da slobodu kulturnog stvaralaštva ne izvodi iz samih društvenih odnosa i sadržaja, nego iz prirode kulture. Marcuse negira ulogu rada u evoluciji čovjeka, a znamo da se iz pojma rada objašnjava kompletna čovjekova evolucija i historija. Marcuse svu ljudsku praksu nastoji izvesti iz umjetničke djelatnosti i u tom smislu prenaplašava značaj intelektualnog na račun fizičkog rada. Sav je okrenut umnom i elitističkom poimanju svijeta. Problem slobode samo je problem nastajanja umjetničkog djela, a ne i problem komunikacije u društvu. Tako je odvojen od proizvodnje i prakse same umjetnosti. Društveni odnosi su nezaobilazni i za umjetničku proizvodnju, pošto je i samo kulturno stvaralaštvo djelovanje i praksa. Taj elitizam i privilegija manjine na kulturu samo su slika nepravde društva, odvojenost intelektualne od materijalne proizvodnje: “Neokonzervativni kritičari ljevičarskih kritičara masovne kulture izruguju se procesu instaliranja Bachove muzike čak i u kuhinji protiv Platona i Hegela, Schellya i Baudelairea, Marxa, i Freuda u prodavaonicama široke potrošnje. Oni insistiraju na uvažavanju činjenica da su klasici napustili mauzolej i da su oživjeli, da su ljudi baš zato obrazovaniji. Istina, ne oživljavajući kao klasici, žive drugačije nego što su sami; lišeni su svoje antagonističke snage, otuđenja koje je upravo i bilo dimenzija njihove istine. Tako se fundamentalno izmijenila intencija i funkcija tih djela. Dok su nekad bila u kontradikciji sa statusom quo, sada ta kontradikcija iščezava.”¹¹

I ova teza da je kultura stvar elite, privilegija manjine, shvaćena u širem historijskom kontekstu, ne može da izdrži a da sama

¹¹ Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 105.

sebe ne opovrgne. Na podjelu rada na fizički i duhovni nailazimo tek u razvijenim oblicima društva, a time i podjelu kulture na višu i nižu, elitnu i masovnu. Na taj način, tvrdeći da je elitna, visoka kultura izdvojena je iz društvenih zbivanja, Marcuse poriče masama bilo kakvu stvaralačku ulogu, što je historijski neodrživo. Masa stoji kao izvršilac naloga elite. Marcuse mnogo diskutira o pojmu slobode, ali pitanja slobode i demokracije su u krajnjim konsekvencama nedorečena i nedorađena. Pojam klase i klasne borbe Marcuse ostavlja postrani, na margini razmišljanja samog društva, kao da je moguće previdjeti taj osnovni društveni problem. Pojmovi o kojima najviše i najradje govori, sloboda i demokracija, najprotivrječni su. Da bi se izvukao iz vlastitih misaonih aporija, on za sve nedaće u društvu krivi tehnologiju. Kao da tehnologija stoji kao stvar sama po sebi, izvan društva. Umjesto da analizira protivrječnosti kapitalističkog načina proizvodnje iz kojeg i proizlazi otuđenje i da razmatra na koji način se zadobija humanum u društvu i kulturi samoj, on potpuno zanemaruje klasnu borbu i otuđenje koje situira u društvu izvan klasa! To izbjegavanje da se govori o klasnoj borbi njegovu misao potpuno odvaja od prakse i na taj način gubi vezu sa realnošću. Zaobilazeći revolucionarnu klasnu borbu, ima samo šanse da završi u pesimizmu i iz tog proizlazi vrsta konzervatizma koja je očita u svojevrsnoj nemoći da se iskoči iz postojećeg u neko drugo, bolje, možda markuzeovsko društvo! Tako se i on zadržava na intelektualističkom gledištu po kojem prošlošću hoće da riješi sadašnjost i u krajnjim konsekvencama njegova teorija dobiva vrstu romantičarskog privida. Taj duh romantizma kao da mami čitavu jednu generaciju koja nema snage za istinsko djelovanje, za praksu, nego upravo to romantičarsko djelovanje, markuzeovsko vraćanje u prošlost dobiva pristalice u stvarnosti šezdesetih godina (hipi pokret, studentske komune, vraćanje na zanatsku proizvodnju, poljoprivredu, neki vidovi kontrarevolucije...).

Mi se ipak nalazimo već dugo u tehnološkoj eri, kada je vrijeme da se stari odnosi prevaziđu. Muzej, koji je bio najpogodnije mjesto za reproduciranje udaljenosti od stvarnosti, ostao je izvan nove, afirmativne kulture. To nije više hodočašće sladokusaca umjetnosti, dokonih buržuja željnih atrakcija, tu danas mogu, ako žele i ako je potrebno, ući sami, ili uz pomoć filmske i TV-kamere, biti u najljepšim i najudaljenijim muzejima svijeta,

vidjeti tu sreću koja je nekad bila skrivena samo za odabrane: “Sve što je do danas stvoreno od kulture treba staviti na raspolaganje masama, osvojiti za sebe cijelu ovu kulturu, to je njihov zadatak.”¹²

U društvu obilja, o kojem Marcuse isključivo i govori, kultura će biti nužna za ostvarenje kompletne ljudske sreće. No, kako se dolazi do te sreće? Da li je totalna automatizacija, o kojoj Marcuse govori, garancija totalne sreće, gdje sve cvate, pa i kultura, ili je to mogućnost sreće, ali i mogućnost užasa?

“Svijet koncentracionih logora nije bio iznimno monstruozno društvo. Ono što smo vidjeli tamo bila je slika i u izvjesnom smislu kvintesencija paklenog društva u koje smo gurani svaki dan.”¹³

Za Marcusea kultura je proces humanizacije civilizacije i nešto više od ideologije. Može li se onda mijenjati svijet samo uz pomoć kulture ili je to jedna od ishitrenih Marcuseovih ideja?

Viša kultura je bila na distanci od muke i bijede, od procesa proizvodnje, a kao ideologija bila je odvojena od društva. Ta odvojenost i distanca omogućavali su joj izvjestan kvantum slobode stvaralaštva, pomagali su joj da bude samo svoja. Danas, kada su komunikacije tehnički umnogostručene, dakle kada su praktički olakšane, mogućnost da kultura postane ideologija je povećana. Ranije je kultura bila povlastica manjine, bogatstva vremena ili pak slučaja. Sada, uz pomoć sredstava mas-komuniciranja više vrijednosti nisu više tabu, iluzija ili obmana, nego su dio svakodnevnog življenja. Viša kultura još postoji, sada pristupačnija nego ikada. Sredstva masovnog komuniciranja omogućavaju da se te vrijednosti lakše čitaju, gledaju slušaju. Prijenos informacije pomaže u humaniziranju kulture: “...čovječanstvo je dostiglo historijski stepen napretka na kome je tehnički sposobno da stvori svijet mira – svijet bez izrabljivanja, bijede i straha. To je bila civilizacija koja je postala kultura”.¹⁴

Opasnosti i alternative

Ono što je novo, a što dolazi s tehnologijom, ustvari je samo promjena tradicionalnih vrijednosti i tradicionalnih shvaćanja

¹² Marcuse, *Kultura i društvo*, str. 73.

¹³ Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, str. 87.

¹⁴ Marcuse, *Kultura i društvo*, str. 229.

kulture. Tehnički medij pomoću komunikacije samo izaziva promjenu tradicionalnih likovnih, literarnih, muzičkih i drugih umjetničkih oblika. Ti mediji dobivaju novo, operacionalno određenje uvjetovano novim stanjem u razvoju društva. Riječi, boje, note, slike – traju, ali ne traju više na isti način; doduše, gube tradicionalne istine, ali zadobivaju jednu novu, drukčiju, modernu istinu; nisu više otuđena od otuđenoga društva, nego nastoje da se tom društvu prilagode, da sarađuju s njim. Ta potreba saradnje umjetnosti s društvom uvjetuje novu civilizaciju koja postaje kultura. Stare vrijednosti izmiču. Marcuse ih šalje u muzej. Topli i umirujući zvuk pastirske frule zauvijek je umukao. Zamjenjuje ga reski i razarajući zvuk sirene koja upozorava na opasnost. Naš portret nije više lice Bogorodice, naš portret je *Krik* Edvarda Muncha. Krik očajnog čovjeka današnjice koji nikada nije bio tako blizu ponora i bezdana u kome bi mogao da nestane. *Crvena pustinja* Antonionija – eto našeg pejzaža. Eto mjesta u kome jesmo, gdje nas hvata strah. Otuda to što djeluje tako besmisleno i zastrašujuće. Drukčijim jezikom danas govore laboratorije odabrane vlade – menadžeri i glasnogovornici političke lakirovke. Čini se da prije njima pripada posljednja riječ nego glasnogovornicima nove kulture. No, savremeni čovjek se veoma dobro osjeća u ovakvom stanju, prihvata društvo obilja kao svoje vlastito dobro i svoje ljudske mogućnosti nastoji što bolje iskoristiti. Današnja moderna misao uglavnom se kreće na području kritiziranja moderne tehnike, ukazujući da to dovodi do otuđenja čovjeka, čak do smrti. Ali, Marcuse izuzetno dobro osjeća da u tom novom, tehnološkom svijetu, čovjek može da se snađe bolje no što izgleda: “Nije represivan automobil ni televizija, ni patenti, koji proizvedeni u skladu sa zahtjevima razmjene što donose profite postaju dio vlastite egzistencije ljudi, njihove vlastite aktualizacije.”¹⁵

Sva sredstva pomažu čovjeku da život učini boljim i lagodnijim. Ali, gospodarenje nad prirodom traži žrtvovanje organizaciji tehničke proizvodnje i u toj kompliciranoj vezi čovjek često izgubi sebe, zaboravi zbog čega je to sve stvorio, zaboravi i sebe. Data je mogućnost za osvajanje slobode u carstvu nužnosti, ali da bi se ta mogućnost osvajanja slobode dosegla treba negdje

¹⁵ Marcuse, *Esej o oslobođenju*, str. 143.

zaustaviti taj beskrajni rast razvijenog industrijskog društva kako nas ne bi doveo do samouništenja.

“Nužno je procijeniti preimućstvo neospornih tehničkih otkrića i usavršavanjem koje proizilazi iz osvajanja vasion: mogućnost održavanja u vasioni, možda čak i življenje u njoj, ne bi trebalo da bude preče od ukidanja nepodnošljivih uvjeta života na Zemlji. Predstava da oba projekta može efikasno da sprovodi istovremeno isto društvo jeste ideološka predstava. Osnivanje vasionne može da ubrza i proširi informaciju i komunikaciju; ali treba postaviti pitanje – zar one nisu već dovoljno brze i proširene ili čak isuviše brze i isuviše proširene za mnogo šta se čini. Antički pojam *hibris* prenosi komunikacijom i ima dobar nemetafizički smisao kad se primijeni na razaranja koje ne pokreću bogovi nego ljudi. Racionalnost globalnog vojnog i političkog takmičenja nije nužno sinonim za ljudski napredak. Ako je on vezan za nju, protest protiv takve veze mora izgledati kao iracionalna regresija, ali ovo projektiranje samo je djelo politike. Očigledno, pojam odgoja u postojećem društvu za neko bolje društvo u budućnosti predstavlja protivrječnost – svakako protivrječnost koju je nužno razriješiti da bi se došlo do napretka.”¹⁶

Ali, kako razriješiti razradu alternative ovom sadašnjem stanju? Po Marcuseu mogućnosti razrade su apstraktne i tu kao da izbjegava odgovor, ostavljajući društvu šanse alternative. Ali i sebi. Istina je da je Marcuse govorio o mogućnosti revolucionarnog obrata. Možda najzanimljivija teza u djelima Marcusea biva to što smatra da se sloboda može zadobiti u okviru carstva nužnosti – u društvenoj proizvodnji, ali i u carstvu slobode. Kultura ima šansu da učini korak više u zadobijanju istinske slobode.

Marcuse je veoma dobro uočio da postoje već sada opozicije u svijetu koje treba da mijenjaju svijet. Te opozicije naziva “novi proletarijat”. Upravo tu, u domenu shvatanja i osmišljavanja revolucije, Marcuse je otišao mnogo dalje od svojih prethodnika kritičke teorije društva. Njegova djela na nekim mjestima sadržajno nadmašuju Adorna i Horkheimera. I dok Horkheimer i Adorno zagovaraju ozbiljenje filozofije u datom društvenom realitetu, dotle Marcuse veoma rano uviđa da je ozbiljenje filozofije i

¹⁶Marcuse, *Kultura i društvo*, str. 238.

prevladavanje otuđenosti u društvu moguće samo onda ako se građansko društvo prevlada. I kultura je za njega čin samosvijesti u kojem je naše JA rastočeno u osjetilnom posmatranju, ali nalazi put do sebe. To ona ne može učiniti bez publike koja taj čin prima i razumije u sebi. Da bi se taj odnos proizvođača i potrošača kulture mogao razumjeti, mora postojati nešto zajedničko, određena situacija u društvu koju oba razumiju. A to ne znači samo prikazati ono što jest, već i pojmiti snage koje to stvaraju i mogućnosti koje neostvarene, potisnute, sakrivene leže u tome. Jedno djelo može tek onda dobiti svoje mjesto u javnosti kada postane nosilac određene količine istine *te* javnosti. Od sadašnjih djela koja su roba određene klase i koja samo toj klasi i služe ne može se očekivati ispunjenje ovog zadatka. Sami stvaraoci djela moraju postati nešto drugo, a ne proizvođači. Stvar je u tome da *društvo mora postati drukčije!*

“Komercijalizacija umjetnosti nije nešto novo, pa čak niti od nedavno. Ona je stara koliko i građansko društvo. Taj proces dobiva zamah pogotovo u neograničenoj mogućnosti reproduciranja umjetničkih djela, zbog čega ono, to jest djelo, postaje podložno imitaciji i ponavljanju, čak i u svojim najprofinjijim i najuzvišenijim dostignućima.”¹⁷

Građansko društvo i totalna revolucija bez sile

A da bi građansko društvo zaista postalo drukčije, da bi izmijenilo svoj stav prema kulturi, da bi “ozbiljilo” filozofiju, da bi se postiglo osamostaljivanje radnika i zadobila totalna sloboda, moraju se desiti promjene u društvu. Marcuse iznenada nudi i rješenja da se promjene moraju desiti, ali na svim razinama, vrsta totalne revolucije!

“Nameće se pitanje: ako smo danas svjedoci raspada građanske kulture koje je djelo unutrašnje dinamike suvremenog kapitalizma i prilagođavanja kulture zahtjevima suvremenog kapitalizma, ne uklapa li se kulturna revolucija, koliko god ona težila uništenju građanske kulture, u proces kapitalističkog prilagođavanja i ponovnog određivanja kulture? Ne okreće li se revolucija sama protiv sebe, protiv težnji da pripremi tlo za kvalitetno drugačiju, bitno

¹⁷Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 158.

antikapitalističku kulturu? Ne postoji li opasno razmimoilaženje, ili možda protuslovlje, između političkih ciljeva pobune i njezine kulturne teorije i prakse? Nije li pobuna prisiljena promijeniti svoju strategiju u kulturi da bi razriješila to protuslovlje.”¹⁸

Kultura je danas postala izazov. Izazov koji je pobuna. To više nije puko govorenje “tako jest”, nego čitanje između redova “tako jest i zato mora drugačije da bude”. Ona se drznula da se buni iako, paradoksalno skoro, u svijetu kojeg se malo plaši, ali ne zato što hoće do kraja da uništi ono ljudsko, nego zato što hoće da ga dovede oči u oči sa strahom kako bi se u njemu probudila ljudskost. Ona hoće jedan drukčiji senzibilitet pobune i zato što se ona baš u otuđenom društvu mora zbiti. Kultura hoće da odvaži čovjeka da sebe spozna, a ne da stalno tuguje. Oспорavanje stvarnosti, poricanje ljudskog poretka, anticipacije egzistencijalne strepnje, građenje ništavila. Radi se o humanističkoj koncepciji umjetnosti u svom negativnom smislu. Mnoga djela savremene kulture okrenuta su ovoj, pomalo paradoksalnoj poruci – humanosti izrasloj iz nehumane stvarnosti (Kafka, Proust, Picasso, Kandinsky...). Ako se nađemo na zamagljenim putovima, to još uvijek nije izgubljen zavičaj. Sunce nanovo izlazi za sve one koji hoće jedno sutra i za one koji ga traže. Kultura uvijek upućuje na novo htijenje i novo traženje. Oplemenjivanje čovjeka kulturom vrši se čak i u zbilji kakva jest. Radnik koji se čak i u otuđenom društvu visoke standardizacije počeo lagodno osjećati posegnut će za nekim od sredstava za širenje kulture. Mada su često ta sredstva u društvu obilja u isto vrijeme i sredstva za širenje manipulacije i mada su često plaćena gubitkom individualizacije, ipak iza svega toga ostane nešto što je zaista kultura. To što se potrošne vrijednosti spajaju sa drugim, naprimjer ideološkim, erotskim (lijepa ženske noge prodaju čarape, cipele, rublje, tepih, TV, automobil, cigarete...) postalo je već toliko obično da se i ne primjećuje. Adresant povijesno prihvata ovaj položaj. Takva sadržajnost dovodi do toga da se slike više ne prihvataju kao prikazi modela, već kao sredstava za podržavanje. Oblici prezentacije reklame djeluju povratno na proizvodnju kulture. Reklama i predmetni klišeji postaju kultura sama. Reklama postaje

¹⁸ Ibid., str. 172.

“jedina kultura našeg doba” (McLuhan). Ali, Marcuse tu ne zastaje. On traži promjenu svega, pa i građanske kulture, što se može postići jedino prevladavanjem otuđenja: “Ljudsko djelovanje i promjena prilika ne može značiti drugo nego revolucionarno djelovanje.”¹⁹ Zapalo se u jedno latentno stanje, neka vrsta pomirenja i nedjelovanja. Ljudi toleriraju vladu, vlada opoziciju, a svi se mire sa sistematskim zaglupljivanjem reklamom i propagandom, obrazovanjem djece, navikavanjem na nasilje i neljudskost. “Prirodno je da se potčinjavanje politike umjetnosti, često izvrgne u nešto suprotno, politika sebi potčinjava umjetnost. Revolucionar danas nikako ne zamišlja estetizaciju politike kroz perspektivu u kojoj bi se umjetnost na kraju politizovala. Također, nikako ne poima ljepotu u znaku reda. Jednoj ljepoti koja je previše lijepa da bi bila istina – luksuz, mir, uživanje – on suprotstavlja ljepotu koja je sva u grču, gorku ljepotu, koja u objekt uvodi nered i dvosmislenost, koja subjektu predlaže mogućnost uživanja u kojem se gubi umjesto da se dobiva.”²⁰

Marcuse se ipak ne miri s tim; mada u osnovnim postavkama ne napušta kritičku teoriju, ne napušta ono opipljivo i konkretno tlo za usmjeravanje društva, ipak uočava potrebu promjene, što nije u duhu kritičko-teorijskih određenja.

“Ako umjetnost zbog tog otuđenja ne govori masama, to je djelo klasnog društva što stvara i percipira te mase. Ako bi, ili, kada bi, besklasno društvo uspjelo preobraziti mase u slobodno udružene pojedince, umjetnost bi izgubila svoje elitističko obilježje, ali ne i svoje otuđenje od društva. Napetost između afirmacije i negacije ne dopušta nikakvo poistovjećenje umjetnosti s revolucionarnom praksom. Umjetnost ne može predstavljati revoluciju. Ona je može tek prizvati u jednom drugom mediju – estetskoj formi – gdje politički sadržaj postaje metapolitičan, kojom vlada unutrašnja nužnost umjetnosti. A cilj svih revolucija – miran i slobodan svijet – javlja se u potpuno nepolitičkom mediju, što se pokorava zakonima ljepote, zakonima sklada.”²¹

¹⁹ Marcuse, *Beiträge für Phenomenologie des Historischen Materialismus*, str. 48.

²⁰ Dufrenne, *Umjetnost i politika*, str. 130.

²¹ Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 186.

Marcuseove analize carstva nužnosti i carstva slobode predstavljaju modernu interpretaciju Marxa. Revolucionarni obrt koji Marcuse zagovara može se zbiti samo onda kada i sami oslobođioci budu slobodni a da vrijednosti koje sami dosegnu postanu ideal i smisao revolucionarnog obrata. Mogućnost zadobijanja slobode oslobodilaca može biti upravo, izgleda i samo, društvo obilja! Sredstva mas-medija i mas-kultura pomažu da se shvati postojeće stanje, da se shvati kako bi se lakše prevazišlo. I upravo će mas-mediji pomoći u oslobađanju oslobodilaca.

“Odnos između umjetnosti i revolucije jedinstvo je suprotnosti, jedno oprečno jedinstvo. Umjetnost se pokorava nužnosti i uživa slobodu, a ne revoluciji. Umjetnost i revolucija ujedinjene su u mijenjanju svijeta – oslobađanju. Ali u svojoj praksi umjetnost se ne lišava svojih prijekih potreba i ne napušta svoju dimenziju – ona ostaje neoperacionalna. Politički se cilj javlja u umjetnosti u preoblikovanju – estetskoj formi. Revolucija ne mora biti prisutna u djelu čak i ako je sam umjetnik angažiran kao revolucionar.”²²

Kategoriju povijesnosti u osmišljavanju revolucije nije tematizirao, te mu je teorija ostala nedovršena sa otvorenošću različitih interpretacija. Estetske se forme, po Marcuseu, ne mogu preoblikovati sve dotle dok politička praksa ne izgradi bolje društvo. Tada će se govoriti o stadiju društva u kojem umjetnost i zbilja postaju jedno.

“Kraj umjetnosti može se zamisliti samo kada bi ljudi izgubili moć razlikovanja između istinitog i lažnog, dobra i zla, lijepog i ružnog, sadašnjosti i budućnosti. Bilo bi to stanje potpunog divljaštva na vrhuncu civilizacije – takvo je stanje uistinu, povijesno moguće. Umjetnost ne može učiniti ništa da spriječi uspon divljaštva – ona sama po sebi ne može ostaviti otvoreno svoje carstvo u društvu i protiv njega. Za svoj opstanak i razvoj umjetnost ovisi o borbi za ukidanje društvenog sistema koji stvara divljaštvo kao potencijalni stupanj – potencijalni oblik vlastitog razvoja. Sudbina umjetnosti ostaje povezana sa sudbinom revolucije. U tom je smislu uistinu unutrašnja nužda umjetnosti to što tjera umjetnika na ulice – da se bori za Komunu, za Oktobarsku revoluciju, za Njemačku revoluciju 1918. – te za Kinesku i Kubansku

²²Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 187.

revoluciju, za sve revolucije što imaju povijesnu mogućnost oslobađanja. Ali uradivši to, on ostavlja svijet umjetnosti i ulazi u onaj veći svijet u kojem je umjetnost i dalje antagonistički sastavni dio – svijet radikalne prakse.”²³

Zaključna riječ

Vidjeli smo da je Marcuse u interpretaciji društva, posebno društva i kulture, napravio smjernice za mogućnost revolucije. Sredstva masovnog komuniciranja za njega nisu opasnost, opasni su oni koji njima rukovode. Uvidjevši sve pozitivne strane društva obilja, Marcuse, isto tako, uviđa i pozitivne strane mas-komunikacija. Kritika sredstava masovnog komuniciranja predstavlja u isto vrijeme i kritiku društva u okviru kojeg ona djeluju, na kome ostaju mogućnosti oslobađanja savremenog čovjeka. Za Marcusea proletarijat je lišen vrijednosti tog društva, a jedino on je slobodan za eventualno oslobađanje čovječanstva. U tome mu može pomoći umjetnost, koja ujedno predstavlja krajnji cilj svih revolucija. Umjetnost za sada odražava neslobodu pojedinca u neslobodnom društvu. Tek kada ljudi postanu istinski slobodni, umjetnost će postati izraz te slobode. Da bi se to ispunilo, mora se povesti borba za promjenu svijeta.

Danas više nije realno govoriti o društvu u kome sredstva masovnih komunikacija ne bi bila u prvom planu. Ali, da li je realno govoriti o društvu u kojem sredstva masovnih komunikacija izbjegavaju svaku manipulaciju ljudima? Da li je moguće ostvariti zajedničku, javnu kontrolu nad sredstvima masovnog komuniciranja? Ovo su ključna pitanja, jer totalna revolucija o kojoj Marcuse govori ne bi bila ostvarljiva ako bi sredstva masovnog komuniciranja ostala izvan tog procesa. Srećom, Marcuse je sredstva mas-medija situirao u carstvo slobode, premda ona u današnjim rezonima pripadaju i carstvu nužnosti. Po Marcuseu, buduće revolucije moraju biti totalne, znači neumitno moraju se odraziti i na mas-medijima.

Marcuse je dao vrsnu analizu kapitalizma, ali njegova teorija kulture zapada u nerješive suprotnosti onda kada kulturu razdvaja

²³ Marcuse, *Estetska dimenzija*, str. 198.

od prakse, a praksu od društva samog. Naime, nemoguće je da kultura ostaje izvan prakse, ali niti obratno. Svaki problem u društvu, pa i problem kulture, traži stvarno i konkretno razrješenje u konkretnim uvjetima, a ne neko djelovanje u misaonim apstrakcijama. Zbog toga Marcuse čini fatalnu grešku kada carstvo nužnosti i carstvo slobode odvaja i okreće jedno naspram drugog. I tu nastaju nerješive suprotnosti njegove teorije.

Marcusea moramo prihvatiti kao mislioca koji je najviše govorio o mogućnostima zadobijanja slobode kulture i umjetnosti u društvu, kao nekoga ko je pokušao da razotkrije “mistiku medija” i da nam ponudi nove mogućnosti za bolje i svrsishodnije djelovanje sredstava masovnih komunikacija. Ostavio nam je mogućnost daljnjeg *traganja za definitivno dobrim rješenjima*. U odnosu na prethodnike kritičke teorije društva – Adorna i Horkheimera – on je veliki pomak u traženju novih komunikacijskih putova i modernih komunikacijskih svjetova u kojima definitivno već tada jesmo nepovratno bili krenuli.

Literatura

1. Marcuse Herbert, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, 1968.
2. Marcuse Herbert, *Eros i civilizacija*, Zagreb, 1965.
3. Marcuse Herbert, *Um i revolucija*, Sarajevo, 1969.
4. Marcuse Herbert, *Kraj utopije*, Zagreb, 1972.
5. Marcuse Herbert, *Kultura i društvo*, Beograd, 1977.
6. Marcuse Herbert, *Zeitmessungen*, Suhrkamp, 1978.
7. Marcuse Herbert, *Bemerkungen zu einer Neubestimmung der Kultur*, Frankfurt am Maine, 1967.
8. Marcuse Herbert, *Estetska dimenzija*, Zagreb, 1982.
9. Marcuse Herbert, *Kontrarevolucija i revolt*, Beograd, 1982.
10. Lowenthal, Richard, *Gesellschaft und Kulturkrise*, Fischer Verlag, 1969.